

DEUİFD XLVI / 2017, ss. 35-61.

***NOSTRA AETATE*'NİN İLAN SÜRECİ: *DE JUDAEIS*TEN
NOSTRA AETATE'YE**

Bekir Zakir ÇOBAN*

ÖZ

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili'nin önemli belgelerinden biridir. Bu belgede Kilise, tarihinde ilk defa diğer din mensuplarından olumlu bir dille bahsetmektedir. Nevar ki bu metnin önce sadece Yahudilere yönelik bir deklarasyon olarak planlanmış, fakat konsil sürecinde çeşitli değişimlere uğrayarak en son Müslümanlar da dahil olmak üzere Hıristiyanlar dışındaki din mensuplarıyla ilgili bir belge haline almıştır. Biz burada Yahudilerle ilgili düşünülen ilk taslak olan Decretum de Judaeis'ten Nostra Aetate'ye nasıl geldiğini ele alacağız. Ardından metinle ilgili farklı kesimlerden ne tür tepkiler geldiğini değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Nostra Aetate, II. Vatikan Konsili, Katolik-Yahudi ilişkileri

PROCLAMATION PROCESS OF *NOSTRA AETATE*: FROM *DE JUDAEIS* TO *NOSTRA AETATE*

ABSTRACT

Nostra Aetate is one of the important documents of the Second Vatican Council. In this document the Church has been referred positively to other religions' believers the first time in its history. Despite it was originally planned as a declaration for the Jews only, but under the various changes in the consular process, it became a document about believers of non-Christian religions including the Muslims. In this article we will deal with how the Decretum de Judaeis, the first draft of the document, came to Nostra Aetate. Then we will try to discuss how the different groups have reacted after the announcement of the text.

Keywords: Nostra Aetate, Second Vatican Council, Catholic-Jewish Relations

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 05/12/2017

Giriş: II. Vatikan Konsili

1958'den 1963 yılına kadar papalık makamında oturan XXIII. John'un gerçekleştirdiği en önemli işlerden biri II. Vatikan Konsilini toplamak olmuştur. Modern dünya ile bir tür yüzleşme ve –papanın deyimiyle- Kilisenin yenilenmesini (*aggiornamento*) amaçlayan bu konsil ile ilgili ilk işaret 25 Ocak 1959'da papa tarafından verilmiş ve bir ekümenik konsil toplanacağı ilan edilmiştir.¹ Papa John 17 Mayıs 1959'da Kardinal Domenico Tardini başkanlığında konsil için bir “ön-hazırlık komisyonu” kurar. 5 Haziran 1960'da “Hazırlık Komisyonu” teşkil olunur.² Konsil 11 Ekim 1962'de Papa XXIII. John'un açılış konuşmasıyla başlar. 3 yıl süren konsilin katılımcıları zaman zaman 3000 kişiye yaklaşmıştır. “Konsil babaları” adı verilen Katolik piskoposlar yanında dışarıdan gözlemciler de zaman zaman konsilde yer almıştır. “Merkezi Hazırlık Komisyonu” ve onun altındaki komisyonlar öncelikle *postulata* adı verilen konsil gündemini hazırlamakla görevlidirler. Bunlar gerekli onaylardan geçip şemalara dönüştürülmüş ve şemalar da konsildeki resmi oturumlarda tartışılmıştır. Konsilde yeterli desteği bulan metinler papanın onayının ardından konsil metinleri haline gelir. Konsil her biri sonbaharda olmak üzere 1962-1965 arasında 4 genel oturum (*session*) şeklinde gerçekleşir. Konsil devam ederken bir papa değişikliği de vuku bulur. Papa XXIII. John 3 Haziran 1963'te ölür ve yerine seçilen Papa VI. Paul (1963–1978) konsili devam ettirir ve tamamlar.³

II. Vatikan Konsili 16 belge yayınlamıştır. Bunlar toplu bir şekilde değil, 1962'den başlayarak 1965'e kadar çeşitli tarihlerde ilan edilmiştir. Konsildeki süreci tamamlanan metinler, akabinde papanın onayıyla ilan

¹ Bkz. Robert Blair Kaiser, *Pope, Council and World: The Story of Vatican II*, The Macmillan Company, New York, 1963.

² Hazırlık komsiyonları ve kimlerin görevlendirildiği ile ilgili bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, Orbis Books, New York, 1999, s. 28, 29.

³ Konsil süreci ile ilgili olarak bkz. G.C. Berkouwer, *The Second Vatican Council and the New Catholicism*, Eerdmans Publishing Co., US, tarihsiz. Giuseppe Alberigo, *A Brief History of Vatican II*, Orbis Books, New York, 2006; G. Alberigo, J.A. Komonchak (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, 1996-2006. II. Vatikan Konsili kronolojisi için bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, Harward University Press, 2008, ss. 317-320.

edilmiştir. Belgelerin bir başlıkları bir de isimleri vardır. Başlıklar belgelerin içeriğini ifade eder. Belgeler isimlerini ise -Katolik geleneğine uygun olarak- ilan edilen biçimleriyle Latince ilk kelimelerinden almaktadır. II. Vatikan Konsilinde yayınlanan belgeler üç gruptan oluşmaktadır: i- *Constitutiones* (Yasalar) ii- *Decreta* (Kararnameler) iii- *Declarationes* (Beyannameler). “Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi Üzerine Kararnamesi” olarak tanımlanmış olan *Nostra Aetate*, ikinci grupta yer alan metinlerdendir. 28 Ekim 1965'te, konsilin son oturumunda ilan edilmiştir.⁴

Konsil Öncesi Hazırlıklar ve *De Judaeis* Taslağı

Papa XXIII. John konsil ile ilgili hazırlık komisyonunu atadığı gün, yani 5 Haziran 1960'da “Hıristiyan Birliğini Destekleme Sekreteryası”nı (SPCU) da kurar.⁵ Başına Kardinal Augustin Bea'yı getirir. Bea'nın 1966 yılında yayınlanan kitabında belirttiğine göre, 18 Ekimdeki görüşmelerinde papa kendisinden Katolik-Yahudi ilişkileri ile ilgili bir deklarasyon metni hazırlamasını istemiştir.⁶ Papa bu sekreteryada çalışmak üzere 15 piskopos ve 20 danışman görevlendirir. Piskoposların tamamı ve danışmanların çoğunluğu köken olarak Batı Avrupa'dandır. Sekreteryaya ilk toplantısını aynı yıl, 14-15 Kasım'da gerçekleştirir. Üyeler ve danışmanlar bu toplantıda Bea'dan, sekreteryanın sadece ekümenizm meselesi ile değil Katolik-Yahudi ilişkileriyle de ilgileneceğini öğrenirler. Bea'nın Papa XXIII. John tarafından görevlendirilmesinden bir yıl kadar sonra Yahudilere yönelik bir konsil metninin ilk taslağı hazırlanmıştır. *Decretum de Judaeis* (Yahudilerle İlgili Deklarasyon) başlıklı bu ilk taslakta Yahudi halkının büyük çoğunluğu İsa'dan ayrı kalmış olsa da, Yahudilerin tamamını lanetli olarak nitelemenin adil olmadığı; zira Kilise babaları ve gelenekteki pek çok önemli kişi tarafından onların sevgiyle anıldığı

⁴ *Nostra Aetate* ve diğer konsil belgelerinin resmî Latince baskısı için bkz. *Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998. İngilizce tercümesi için bkz. Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.

⁵ Sekreteryaya ile ilgili Vatikan'ın resmi sitesindeki bilgiler için bkz.

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html

⁶ Bkz. Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 56.

belirtilir. Yer yer *Yeni Abit*'ten referanslar verilen bu metne göre Kilise bu halkı sevmektedir ve Yahudilerin Hıristiyan amaçlar açısından kendileriyle birlik olduğu inancındadır. Kilise bir anne gibi dünyanın neresinde olursa olsun insanların uğradığı zulme karşı çıkar. Kilisenin bu tavrı, ister geçmişte ister zamanımızda olsun, Yahudilerin uğradıkları zulüm için de geçerlidir.⁷

Kardinal Bea ve SPCU ile Papa XIII. John aslında “Hazırlık Komisyonu” yanında bir bakıma paralel bir komisyon kurmuştur denebilir. Hatta bazılarının göre “Kardinal Bea'nın komisyonu olağanüstü işler için organize edilmiş gerçek ‘kabine’dir.”⁸ Komisyonda çalışanlar arasında Yahudilikten Katolikliğe ihtida etmiş olanlar da vardır. Kardinal Bea'nın SPCU ile “Hazırlık Komisyonu” arasında iletişim kurmak ve onları hazırladıkları metni Konsil gündemine almaya ikna etmek gibi bir görevi vardır. Resmî hazırlık komisyonunun ilk başkanı olan Kardinal Tardini Papa XXIII. John tarafından Devlet Sekreterliği görevine atanmış ve komisyonun başına tayin edilmişse de hem Papa John'a hem de Bea ve ekibine nazaran oldukça muhafazakar bir kişiliktir.⁹ 30 Temmuz 1961'de Tardini ölür ve yerine Kardinal Cicognani atanır. Bea ve ekibinin hazırladığı ilk metin (*De Judaeis*) yeni Devlet Sekreteri Cicognani tarafından reddedilir. Cicognani metne özetle şöyle itiraz etmektedir: “Kilise Yahudilerle ilgili bir metin hazırlıyor da neden Müslümanlarla ilgili bir metin hazırlamıyor.”¹⁰ Öyle görünüyor ki

⁷ Taslakta atıfta bulunulan bazı *Yeni Abit* pasajları şunlardır: *Romalılara*, 11: 5; 11: 12, 15, 26, 28; *Efeslilere*, 2: 14; *Timoteosa*, 3:15. Taslak ve sonraki versiyonları için bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter: Between Christians and Jews*, New York, 1986, ss. 103 vd.

⁸ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, Lamdan, Melloni (eds.), *Nostra Aetate*, s. 17.

⁹ Yahudilerle ilişkiler konusunda Bea ve Tardini arasında derin bir farklılık vardır. Öyle ki Bea 1962'de İtalyan Cizvit dergisi *Civita Catholica*'ya “Yahudiler Tanrı Katili mi ve Ebediyyen Lanetliler mi?” başlığıyla bir makale gönderir. Fakat makalenin yayınlanması Devlet Sekreteri Kardinal Tardini tarafından engellenir. Bea daha sonra aynı makaleyi –müstear bir isimle- Alman Cizvitlerinin dergisi *Stimmen der Zeit*'de yayınlattır. Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, s. 210.

¹⁰ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 17.

Kilisedeki pek çok kişi gibi Devlet Sekreteri'nin kafasında da böyle bir metnin gerekliliği ve anlamı ile ilgili bir fikir yoktur.

Bu ilk teşebbüsten sonra ikinci bir hamle gelir. Kardinal Bea ve ekibi konsil ajandası için düşünülen *De ecclesia* ya da *De oecumenismo* isimli metinler içerisinde yer alacak, daha doğrusu bu metinler içine “gizlenecek” bir taslak hazırlarlar. Fakat bu girişim de başarılı olmaz. SPCU'nun Nisan ayındaki üçüncü toplantısında *De Judaeis* adına yapılan ve bir saat civarında süren sunumunu komisyon üyeleri aslında sıcak karşılamışlardır, fakat bir sayfa şeklinde özet bir metin haline getirilmesini isterler. Dördüncü hazırlık çalışması ise Ağustos 1961'de gerçekleşir. Bu toplantıda bu sayfa SPCU'da kabul edilir. Fakat taslağın konsil şemalarından birine dahil edilmesi için bu yeterli değildir. Konsil hazırlıklarının en yetkili organı “Merkezi Hazırlık Komisyonu” (CPC)'dur ve bir taslak şemaya alınmak üzere diğer alt komisyonlardan geçerek buraya gelebilmektedir. Dolayısıyla *De Judaeis*'in SPCU dışında -“Teoloji Komisyonu” başta olmak üzere- diğer hazırlık komisyonlarının da onayından geçmesi gerekmektedir. Bea'nın yakın arkadaşlarından olan Kardinal Willebrands Bea'nın komisiyonunun çalışmasını eylül ayında Teoloji Komisyonu başkanı ve sekreterine (Kardinal Ottaviani ve Sebastian Tromp) sunar fakat taslak yine reddedilir. Kardinal Bea'ya rağmen SPCU'da da *De Judaeis* konusunda sağlam bir fikir birliği yoktur. Papanın işaretiyle SPCU yönetiminde bir değişikliğe gidilir. Daha geniş kapsamlı bir taslak hazırlanır ve –aslında hiyerarşi ihlal edilerek- bu defa Bea'nın da üyesi olduğu Merkezi Hazırlık Komisyonu'na doğrudan müracaat edilir. Fakat Merkezi Hazırlık Komisyonu hiçbir zaman *De Judaeis*'i konsil öncesi resmî ajandaya almaz. Bu arada Yahudi organizasyonlarının konsille ilgili açıklamaları ve konsile İsrail Devletinden resmi katılımcılar geleceğine dair haberlerin yayılması *De Judaeis*'i iyice zora sokar.¹¹

¹¹ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 18; Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider's Story”, *Nostra Aetate*, ss. 40-42.

Konsildeki Tartışmalar

II. Vatikan Konsili 11 Ekim 1962'de Papa XXIII. John'un açış konuşmasıyla resmen başlar.¹² *De Judaeis*'ten bir haber yoktur, ta ki birinci sezonun son günlerine doğru Meksikalı piskopos Mendez Arceo prosedürle ilgili bazı şikayetler yanında Yahudilerle ilgili metnin akıbetinin ne olduğunu sorana kadar.¹³ Fakat ilk sezonun sona erdiği 8 Aralık 1962'ye kadar *De Judaeis*'le ilgili herhangi bir gelişme meydana gelmez.¹⁴

Bu arada dış dünyada önemli bazı gelişmeler olmaktadır. Konsil başladıktan yaklaşık bir hafta sonra ABD ve Rusya arasında bir füze krizi patlak verir. Papa XXIII. John bu krizin yumuşatılması için aktif rol alan kişilerdendir. Diğer yandan Dünya Yahudi Kongresi (WJC) Başkanı Nahum Goldman konsilin ilk sezonunda Yahudilerle ilgili bir ses çıkmaması üzerine Papa John'a bir mesaj gönderir ve *De Judaeis*'in konsil ajandasına konmasını rica eder. Yahudi cephesinin lobi faaliyeti sadece bununla sınırlı değildir. Roma'daki İsraili diplomatlar da -özellikle İsrail'in İtalya Büyüelçisi Maurice Fischer ve Elçilik Sekreteri Nathan Ben Horin- Vatikan ve İsrail arasındaki siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için çalışmaktadırlar ve böyle bir konsil metni bu açıdan onlar için son derecede önemlidir.¹⁵ Nevar ki Kilisenin Yahudilerle uzlaşma eğiliminin en etkili ismi olan Papa XXIII. John'un hastalığı iyice ağırlaşır ve 3 Haziran 1963'te papa ölür. İsrail delegasyonu Kilisenin Papa John'un cenaze törenine davetini derhal kabul eder.

Konsil artık yeni bir papayla, VI. Paul ile devam etmektedir. Konsilin ikinci sezonu 29 Eylül 1963'te başlar. Sezonun sonuna doğru, 18 Kasım'da, konsil gündemine alınması önerisiyle beş başlık tartışmaya

¹² Açılış konuşmasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Richard McBrien, "Pope John XXIII's Opening Address to the Second Vatican Council", *National Catholic Reporter*, Nov. 5, 2012.

¹³ Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 42.

¹⁴ Konsilin birinci sezonu ile ilgili bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, ss. 127-159.

¹⁵ İsrail lobisinin faaliyetleri hakkında bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

açılır. Kardinal Bea'nın ısrarlı tutumu sonucu *De Judaeis* bu başlıklardan dördüncüsü içinde -ekümenizmle ilgili şema çerçevesinde- yer alır.¹⁶ Dolayısıyla Bea ekibinin hazırladığı metin üzerine konsildeki tartışmalar bu tarihte başlamıştır.¹⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki Kardinal Bea'nın metinle ilgili konsildeki savunmasının özünü “metnin tamamen dinî olduğu”, siyasi ortamla bir alakasının bulunmadığı tezi oluşturmuştur.¹⁸ Hatta Bea, Arap hırsitiyanlara İsrail hükümetine karşı kendilerinin de aynı kanaatte bulunduğunu fakat metnin tamamen dinî bir metin olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bea'ya destek verenler sayılı olsa da diğer kardinal, başpiskopos ve piskoposlardan beklendiği ölçüde bir tepki gelmez. Fakat doğudan gelen piskoposlar -özellikle İslam ülkelerinden gelenler- bir blok halinde şiddetle bu metne itiraz ederler. Arap dünyasından gelen piskoposlar “İsrail” adını bile telaffuz etmemektedirler.²⁰ Antakya Patriği Ignatius Tappouni böyle bir metnin zamansız ve yersiz olduğunu vurgular ve bunun “tamamen dini” olduğuna kimsenin ikna olmayacağını söyler. İskenderiye Kıptî Patriği Stephanos I amaç iyi olsa da konsilin ruhuna yabancı olanların bu metni kesinlikle anlayamayacağını ifade eder.

¹⁶ Metne şiddetle karşı çıkan konsil delegelerinden biri olan Başpiskopos Felici Bea'nın “emrivaki” tavrına itiraz etmiştir. Bazılarının “Ekim Krizi” diye isimlendirdiği olayın kahramanı olan Felici metnin normal prosedürle gelmediğini, iade edilmesi ve alt komisyondan tekrar geçmesi gerektiğini savunmuştur. Bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 317, 318.

¹⁷ Konsile hazırlık aşamasındaki gelişmeler konusunda olduğu gibi konsilin resmî oturumlarındaki tartışmalarla ilgili verilerde de bir kesinlik yoktur. Sadece kişisel bazı irtibatlar ve sonradan açıklanan görüşlerden yola çıkılarak oluşmuş bir literatürden bahsedebiliriz. Söz konusu tartışmalarla ilgili daha sonra konuşan bazı konsil babaları olmuştur. Bunlardan en önemlileri; ABD'den Kardinal Ritter, Kardinal Cushing, Kardinal Meyer, Kardinal Shehan, Başpiskopos O'Boyle ve Piskopos Leven; Kanada ve Avrupa'dan Kardinal Lercaro, Kardinal Liénart, Kardinal König, Kardinal Léger, Başpiskopos Pocock ve Kardinal Heenan gibi isimlerdir. Fakat bunlar da neredeyse tamamen “Yahudilerle ilgili bir konsil metni” fikrini destekleyici yorumlar yapanlardır. Yani konsil sonrasında konuşanlar metnin lehinde konuşanlardır, aleyhinde olanlar ya pek konuşmamıştır, ya da onlardan kimse pek söz etmemektedir. Konuyla ilgili Bkz. Oesterreicher, *Encounter*, s. 195 vd.

¹⁸ Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 44.

¹⁹ Alberto Melloni, “Nostra Aetate”, s. 15.

²⁰ Mauro Velati, “The Debate on *De Judaeis* and Ecumenical Dialogue”, *Nostra Aetate*, s. 152.

Antakya Melkit Patriği IV. Maximos böyle bir açıklamanın Katolik Kilisesi dışındaki Hıristiyanlarla Yahudileri aynı kefeye koymak olduğunu; illa diğer din mensuplarından bahsedilecekse bu metinde Müslümanlar, Budistler ve Konfüçyanistlerin de yer alması gerektiğini savunur. Kudüs Latin Patriği Alberto Gori'nin düşüncesi ise diğer inançlar arasından Yahudiliği seçip öne çıkarmanın adaletli olmayacağı ve bunun bölgedeki Hıristiyanlar için son derece tehlikeli olacağı yönündedir. Ermeni Patriği XVI. Pedros Batanian da bu şekilde bir açıklamanın yersiz olduğunu ve böyle bir metni konsilde onaylamanın hiçbir mantıklı sebebinin bulunmadığını söyler.²¹ Böylesine gergin bir havada 4 Aralık 1963'te konsilin ikinci sezonu kapanır ve muhtemelen konsildeki tartışmaların da etkisiyle Papa aynı gün, "Kutsal Topraklar"a (Holy Land), yani Filistin'e bir hac ziyaretinde bulunacağını açıklar.

Papa VI. Paul'un bu ziyareti bir ay sonra, 4-6 Ocak 1964'te gerçekleşir. Papa'nın ziyareti de görünüşte "tamamen dini"dir. Fakat Papa muhtemelen zaten yeterince gergin olan ortamı Vatikan ve Kilise aleyhine daha da germekten çekinmektedir. Burada hem Ürdün hem İsrail yetkilileri ile görüşür ve hiçbir tarafı kırmamaya, tarafsız bir imaj vermeye gayret gösterir. Papa Paul bu ziyaretinde İstanbul Ortodoks Kilisesi Patriği I. Athenagoras'la da buluşur. Bu 1054'teki karşılıklı aforozdan bu yana bir papa ve rum patriğinin ilk buluşmasıdır. Kudüs'teki bu görüşme sonrası 1965'te karşılıklı olarak aforozlar kaldırılmış ve ortak bir deklarasyon yayınlanmıştır.²² Bazıları papanın bu gezisinden sonra *De Judaeis*'in İslam'ı da kapsayacak şekilde genişletildiği ve sonraki *Nostra Aetate* halini aldığı düşüncesindedir.²³ Fakat papanın bu ziyareti Arap ülkelerinde Yahudilerle ilgili bir metin fikrine olan muhalefeti de şiddetlendirmiştir. Arap radyo ve televizyonlarında Yahudilerin 2000 yıl önce İsa'ya saldırdıkları gibi şimdi de kendilerine saldırdıkları dile getirilmektedir. Suriye televizyonunda "Yahudiler bizlere

²¹ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967, s. 240; Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 239-246; Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 44.

²² Bu deklarasyon metni için Vatikanın resmi internet sitesine bkz. http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration_en.html

²³ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 45.

saldırırken neden Kilise onlar lehinde beyanlar çıkarmaya çalışıyor” biçiminde protestolar yükselmektedir.²⁴

Konsilin üçüncü sezonu 1964'ün 14 Eylülünde başlar. Bir önceki sezondaki tartışmalar ve papanın hac ziyaretinin ardından Yahudilerle ilgili tasarlanmış olan metin revize edilmiş ve şema daha genel bir başlık haline getirilmiştir. Yeni başlık “Yahudiler ve Hıristiyan Olmayanlar Üzerine” biçimindedir. Bunun nedeni metne Müslümanlarla ilgili kısa bir paragrafın eklenmesidir.²⁵ Bu arada metnin yeni hali basına sızar ve 1 Ekim 1964'de *New York Times*'de yayınlanır.²⁶ Bu durum metnin lehinde ve aleyhinde SPCU'ya yönelik telkinlerin yoğunlaşmasına neden olur. Sekreterliğe Yahudilerden, Katoliklerden, Arap dünyasından pek çok mektup gönderilmektedir. Hatta ilgili dokümanlar arasında Vatikan Devlet Sekreterliği'nin dahi mektupları vardır. Devlet Sekreterliğinin mektupları lehte veya aleyhte değil ama konunun hassasiyetini hatırlatıcı uyarılar mahiyetindedir.²⁷ Bu arada Ekim 1964'te Yahudilerle ilgili deklarasyon haberleri üzerine Filistin Arap Komisyonu protestolarını iletmek üzere Vatikan'a bir heyet gönderir.²⁸ Konsil süresince “dışarı”da o denli tartışmalar meydana gelmiştir ki, bazıları konsil dışında adeta bir “paralel konsil” gerçekleştiği fikrindedir.²⁹

Bir yandan da konsil babaları arasında -bazılarınca “son derece antisemitik” bulunan- bazı broşürler dolaşmaktadır. Bunların kimin tarafından yazıldığı ve dağıtıldığı meçhuldür. Broşürlerde konsil babalarının Yahudi, mason ve komünistlerden oluşan bir koalisyon tarafından ablukaya alındığı öne sürülmektedir. Bu yazılarda Kardinal Bea da doğal olarak hedef tahtasındadır. İddialara göre Bea aslında Yahudi kökenlidir ve ismi de sefaradik bir isim olan Beja veya Beha'dan

²⁴ Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 211. Papanın bu ziyareti için ayrıca bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 266-273.

²⁵ Konsilin üçüncü sezonu ve tartışmalar için bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, 199-246; Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 303-305.

²⁶ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 46, 47.

²⁷ Bkz. Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 56.

²⁸ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II: The Ecumenical Council June, 1962—December, 1965*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967, s. 413.

²⁹ Bkz. Mauro Velati, “The Debate on De Judaeis and Ecumenical Dialogue”, s. 154.

gelmektedir.³⁰ Konsildeki piskoposlara daha önce de (konsilin birinci sezonunda) benzer fikirleri savunan bir kitap dağıtılmıştır. İngilizcesi *The Plot Against the Church* (Kiliseye Karşı Kumpas) başlığını taşıyan bu kitap ayrıca İtalyanca ve Almanca olarak da basılmıştır. Halen baskıları bulunan bu kitabın yazarı Maurice Pinay olarak görünmektedir, fakat kimsenin tanımadığı bu müstear ismin gerçekte kim olduğu bugüne kadar ortaya çıkmamıştır.³¹ Kitaptaki ifadelerle göre Yahudiler Tanrı katilidir, Kiliseye düşmandırlar. Kilisenin başdüşmanlarından olan masonluk da Yahudiler tarafından kurulmuştur. Hıristiyanlık tarihindeki Aryus da bir Yahudidir ve Hıristiyanlığı ifsad etmek için gayret göstermiştir. Hatta kitaba göre II. Vatikan Konsili Yahudileri aklamak için toplanmış bir konsildir.³² Kilisenin bir Mason-Yahudi komplosuyla karşı karşıya olduğu fikri sadece bu isimli (ya da müstear isimli) kitap ve broşürlerde ifade edilen bir iddia değildir. Bu iddiayı açıkça dile getiren Katolik yazarlar mevcuttur. Örneğin Fransız gazeteci ve yazar Léon de Poncins o dönemde taslağa evet diyen piskoposları “şuurusuzluk”la suçlamış; bu girişimin bir komlo olduğunu savunmuş ve bir sahte papanın (antipope) operasyonuna veya bir komploya alet olduklarını iddia etmiştir. Ona göre Yahudileri lanetleyenleri lanetlemek İsa’yı lanetlemek demektir ve taslak bu yüzden şiddetle reddedilmelidir.³³

Çoğu Yahudi yazar tarafından antisemitizm örneği olarak nitelenen bu faaliyetler yanında tabii ki Yahudilerle ilgili metnin lehinde

³⁰ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 47. Bea’nın Yahudi kökenli olduğu sadece yukarıda bahsedilen kompo teorisyenlerinin iddiası değildir. Metnin lehinde yazan Katoliklerden bazıları da onun köken olarak Yahudi olduğunu belirtirler. Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 365.

³¹ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 47. Stransky bu ismi “Michael Pinay” diye aktarmıştır fakat ismin doğrusu “Maurice Pinay”dır. İtalyan ve İsrail gizli servislerine dayanarak bu kitabın içeriğinin *Der Stürmer* adlı nazi gazetesinin editörlüğünü yapmış olan Julius Streicher’in arşivinden derlendiği iddia edilmektedir. Bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David*, s. 79. Liberal Katolikler bu metnin antisemit muahfazakârların işi olduğunu düşünürken Yahudi yazarların çoğunluğuna göre metnin arkasında Araplar ve Naziler vardır. Bkz. Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, *Nostra Aetate*, s. 80.

³² Maurice Pinay, *The Plot Against the Church*, Timothy Peter Johnson, 2006.

³³ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s.712.

çalışan bir Yahudi lobisi de mevcuttur.³⁴ Bazılarına göre özellikle oylamalarda sona yaklaştıkça “İsrail perde arkası faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.”³⁵ Hatta bazı İsraili yetkililerin doğrudan konsil delegeleriyle temas kurmaya çalıştığı bilinmektedir.³⁶ İsrail Din İşleri Bakanlığı'nın bir görevlisi olan Chaim Vardi'nin konsil esnasında Roma'ya yerleşmesi de çeşitli spekülasyonlara neden olur. İsrail'in gizlice konsile diplomatik bir temsilci gönderdiği yorumları yapılmaktadır.³⁷ İsrail'in İtalya Büyükelçisi Maurice Fisher ise bir yandan metin lehindeki girişimlere destek olurken bir yandan da metnin aleyhinde propaganda yapan Yahudi grupları ile uğraşmaktadır. Fisher Yahudilerle ilgili konsil metnine karşı çıkan Yahudi gruplar için bir defasında İsrail Dışişlerine şöyle yazar: “onlar şunu anlamıyorlar ki İsrail Devletinin asıl düşmanı İslamdır. Ekümenik bir konsilde antisemitizmin kınanması onların dünyevî ve dinî çıkarlarına bir zarar vermeyecektir.”³⁸ Konsili Amerikan Yahudileri de yakından izlemektedir. ABD'deki en eski ve etkili Yahudi kuruluşlarından olan American Jewish Committee (AJC)'nin *Nostra Aetate*'nin ilanı akabinde hazırladığı rapordan konsilin adeta adım adım takip edildiği anlaşılmaktadır.³⁹

Üçüncü sezonun başlangıcından on gün kadar sonra, 25 Eylül 1964'te Kardinal Bea yeni metni konsil delegelerine sunar. Sadece Müslümanlardan bahsetmesi değildir metindeki değişiklik, Yahudiler için kullanılan “*deicide*” (“Tanrı katili”) terimine karşı çıkan kısım da artık metinde yoktur. Bea -ustaca bir taktikle- metni kabul veya red ikilemine sokmamış, revize edilebilirliğini ön planda tutarak gündemden tamamen çıkarılmasını engellemiştir.⁴⁰ Bu taktiğin karşıt bloğu zayıflatan bir hamle

³⁴ Konsil esnasında Yahudi organizasyonlarının ve İsrail yetkililerinin Roma'daki faaliyetleri hakkında bkz. Alberto Melloni, *L'altra Roma: Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959-1965)*, Bologna, 2000.

³⁵ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 85.

³⁶ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 81.

³⁷ Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 57.

³⁸ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 82.

³⁹ Bkz. The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*. Online olarak ulaşılabilir bir rapordur: http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF s. 21

⁴⁰ Bkz. Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 48.

olduğu söylenebilir. Bazıları Yahudilere yönelik dokümana karşı çıkan bloğun başının Kudüs'teki Latin Patriği Alberto Gori olduğunu iddia etmektedir.⁴¹ Fakat karşıt bloğun aslında üç gruptan oluştuğunu söylemek mümkündür:

i- Arap dünyasından gelen piskoposlar: Bunlar ekümenik açılımı desteklemekte, fakat Yahudilerle ilgili müstakil bir metni siyasi açıdan sakıncalı bulmaktadırlar. Zira yaşadıkları ülkelerde azınlık konumundadırlar. Mısırlı bir piskoposun konsilde metin üzerindeki tartışmalar esnasında söylediği bir cümle durumu özetlemektedir: “biz buna burada itiraz etmezsek evlerimize dönemeyiz.”⁴²

ii- Latin Amerikalı, bazı Avrupalı piskoposlar: Metinle ilgili olumsuz görüşe sahip ikinci grubun itirazı siyasi olmaktan çok daha geleneksel ve dindir. Böyle bir “açılım”ın Kilise geleneğinde ya da Kutsal Kitap'ta dayanağının bulunmadığını savunmaktadırlar.

iii- Asya ve Afrika'dan gelen piskoposlar: Bu grubun temel itirazı ise daha başka bir endişeye dayanmaktadır. Onlar bu metin etrafındaki tartışmaların hem yanlış anlaşılacağını hem de asıl meseleleri gölgede bırakacağını düşünmekte; “Yahudi sorunu”nun tüm dünyayı ilgilendiren bir mesele olmadığını, hele de üçüncü dünya ülkelerinde bu tartışmanın hiçbir anlamı bulunmadığını söylemektedirler.⁴³

Tabi ki konsildeki herkes Yahudilerle ilgili metnin aleyhinde değildir. Bea ve ekibi yanında özellikle ABD'den gelen piskoposlardan önemli bir kısmı metne güçlü bir biçimde destek vermişlerdir. Hatta Boston'da görevli Kardinal Cushing Yahudilerden açıkça özür dilenmesi teklifini dile getirir.⁴⁴ Üçüncü sezondaki tartışmalar esnasında bunun dışında öneriler de gelir. Bunlardan biri metnin içeriğinin bölünmesi ve diğer büyük metinler içerisine serpiştirilmesidir. Buna göre metnin ana teması vahiyle ilgili belgeye (*Dei Verbum*); Yahudiler ve diğer dinler ile

⁴¹ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 84.

⁴² Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 48.

⁴³ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 49.

⁴⁴ Bkz. Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 360. Görebildiğimiz kadarıyla konsile Türkiye'den katılan tek isim olan dönemin İzmir Başpiskoposu Descuffi de metnin lehinde görüş bildiren delegelerdendir. Bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 305.

ilgili kısmı Kilise ile ilgili belgeye (*Lumen Gentium*); ırkçılığın ve antisemitizmin kınanması kısmı ise modern dünyada Kilise ile ilgili belgeye (*Gaudium et Spes*) dahil edilebilirdi. Böylece özellikle Doğu piskoposlarının ve diğer muhaliflerin itirazları önemli ölçüde bertaraf edilmiş olacaktı. Fakat bu, müstakil bir metinden vazgeçilmesi anlamına gelmekteydi. SPCU bu öneriye metnin kapsamının genişletilmesi ve diğer din mensuplarının da metne dahil edilmesi önerisiyle cevap verir. İlk sezonun ortalarında SPCU beş paragraftan oluşan yeni bir taslak hazırlar.⁴⁵

Arap ülkelerinden tepkiler sadece Hıristiyan din adamlarından gelmemektedir. Siyasetçilerin de bu yönde açıklamaları olmuştur. Örneğin Baas partisinin kurucularından olan dönemin Suriye Başbakanı Salahaddin el-Bitar hazırlanan deklerasyonun siyonistlerin etkisiyle Arap dünyasına karşı Katolikleri de kışkırtmaya yönelik bir komponun parçası olduğunu beyan eder. Bunun üzerine Papa VI. Paul bölgedeki din adamlarından, devlet yetkililerine düşünülen metnin yanlış anlaşılması için açıklamalar yapmalarını ister. Hatta daha konsil babalarının eline ulaşmadan metnin son halinin Arapça tercümesi Devlet Sekreterliği tarafından İtalya ve Avrupa'daki Arap misyonlarına gönderilir. Dahası Doğu piskoposlarının metinle ilgili oylamaya katılmayacağı ve metni protesto edecekleri söylentileri üzerine bizzat papa tarafından bu din adamlarına metnin son şekli gerekli açıklamalarla birlikte iletilir.⁴⁶

Sonuçta Bea ve ekibinin hazırladığı beş paragraflık metin "Koordinasyon Komitesi" tarafından onaylanır ve Bea'nın metni son haliyle konsilde sunmasına imkan verilir. *Nostra Aetate* neredeyse artık tamamlanmıştır. Bu haliyle metne Hindular ve Budistler de dahil edilmiştir. Sıra şemanın oylanmasına gelir. 20 Kasımda yapılan oylamada 1651 evet (*placet*) 99 hayır (*non placet*) ve 242 "çekinceyle evet" (*placet juxta modum*)⁴⁷ biçiminde bir sonuç çıkar. Bu sayı metnin kabulü için gerekli olan üçte iki çoğunluğu sağlamaktadır. Metnin başlığı artık yayınlandığı biçime ulaşmıştır: "Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi".

⁴⁵ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 50.

⁴⁶ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 50,51.

⁴⁷ *Placet juxta modum* oylamaya katılanların metne genel anlamda "evet" dediği, fakat revizyon halinde tekrar oylanması gerektiği ve ona göre karar verileceği anlamına gelmektedir.

İçeriği, yani paragrafların dağılımı da şöyledir: (i) Önsöz (ii) Hinduizm ve Buddhism (iii) Müslümanlar (iv) Yahudiler (v) Ayrımcılığa karşı ifadeler.⁴⁸

Metinle ilgili son aşama konsilin dördüncü sezonuna kalmıştır. 14 Eylül 1965'te başlayan dördüncü ve sonuncu sezonun başlarında artık Yahudilere özel olmaktan çıkıp Hıristiyanlık dışındaki dinlere yönelik hale gelmiş olan metin konsil delegelerine dağıtılır. Metnin içeriğinde bazılarının göre küçük bazılarının göre ise oldukça önemli bir değişiklik vardır. “*Deicide*” kavramı çıkarılmış, onun yerine “İsa'nın ölümünden dolayı tüm Yahudilerin suçlanamayacağı” şeklinde bir ifade eklenmiştir.⁴⁹ 14 Ekimde yapılan son değişiklik oylanır ve 1937'ye karşı 153 oyla kabul edilir. Bu arada konsil delegelerinden üçü (bunlar aynı zamanda “Uluslararası Piskoposlar Komitesi”nin üç üyesidir), Fransa'dan Başpiskopos Marcel Lefebvre, Brezilyadan Başpiskopos Geraldo de Proença Sigaud ve İtalyan Piskopos Luigi Maria Carli konsil babalarına, metni tamamen reddetmelerini talep eden bir mektup yollarlar. Bunların itirazı Yahudilerle ilgili kısımdır. Piskoposlar üç temel argüman saymaktadır: (i) Bu metin İsa'nın ölümünden Yahudileri sorumlu tutan İncillere aykırıdır (ii) Yahudileri ihtidaya çağırılmamaktadır (iii) Kutsal metinler gibi Katolik geleneği (tradition) de metinde kınanan ifadeleri yahudilere karşı kullanılmaktadır.⁵⁰

Tüm bu girişimlere rağmen aynı gün şemanın tamamı üzerine yapılan oylamada “Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi” başlıklı belge 1763 evet, 250 hayır ve 10 geçersiz oy şeklinde sonuçlanan oylamayla yeterli desteği alır. Bu oylamada sadece evet ve hayır seçeneği sunulmuş, çekinceli oy (*placet juxta modum*) seçeneğine yer verilmemiştir.⁵¹ Bir önceki oylamaya göre muhalif olanların sayısında bir artış olmuşsa da son ve nihai oylamada muhaliflerin sayısı oldukça eksilir ve konsil

⁴⁸ Oylama ve diğer ayrıntılar için bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 424; Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 58; Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 543.

⁴⁹ Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 652, 653.

⁵⁰ Bkz. Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 706.

⁵¹ Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 711.

süresince 10'dan fazla değişikliğe uğrayan metin 2221'e karşı 88 oyla konsilde kabul edilir.⁵²

Nostra Aetate'nin İlanı ve Tepkiler

Papa VI. Paul 28 Ekim 1965'te, tıpkı Hıristiyanlar gibi Yahudiler ve Müslümanların da İbrahim'in çocukları olduğuna vurgu yapan bir konuşmayla *Nostra Aetate* belgesini ilan eder.⁵³ 8 Aralık 1965'te de Saint Peter meydanındaki seremoni ile II. Vatikan Konsili'nin resmi kapanışı gerçekleşir. Konsil esnasında olduğu gibi konsil sonrasında da II. Vatikan üzerine pek çok tartışma yaşanmıştır. Konsil önemli –bazılarına göre devrimsel- değişimlere imza atmışsa da değişim bekleyenler de gelenekçiler de tamamen memnun kalmamıştır bu konsilden.⁵⁴ Bazı yazarlar konsil sonrasında Kilisede üç eğilimin ortaya çıktığını düşünmektedir: (i) Kilisenin dünyadaki fakir ve yoksullarla ilgilenmesi ve misyonerliğe ağırlık vermesini savunan “radikal evangelistler” (ii) II. Vatikan Konsili istikametini doğru kabul eden “ılımlı reformcular” (iii) Konsil öncesi pozisyona dönmeyi savunan “gelenekçiler.”⁵⁵ Konsile yaklaşımda tarihsel olarak ana değişiklikleri ise bir uzman şöyle tasnif eder: II. Vatikan Konsili 1960-1965 arasında tartışılmış; 1965-1980 arasında kabul veya reddedenler ayrılmış; 1980-1990 arasında kabul edenler güçlenmiş, 1990-2000 yılları arasında ise konsil tarihselleştirilmiştir.⁵⁶

Konsil ile ilgili tepkileri *Nostra Aetate* ile ilgili tepkilerden ayırmak biraz zordur. Zira bu ikisi –diğer metinlerde de olduğu gibi- adeta özdeşleştirilmiştir. Fakat özellikle *Nostra Aetate*'ye verilen tepkileri dikkate

⁵² *De Judaeis*'ten son halini alana kadar metnin uğradığı değişiklikler konusunda bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter*, ss. 103-295. Oylamalarla ilgili bkz. Rynne, *Vatican Council II*, ss. 528-531; Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002, s. 52.

⁵³ Bkz. Pier Francesco Fumagalli, “Nostra Aetate: A Milestone”, http://www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_01111997_p-31_en.html; Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 51.

⁵⁴ Reformist bir konsil olması dolayısıyla II. Vatikan Konsili ile Trent Konsili arasında benzerlik görenler vardır. Bkz. Raymond F. Bulman, Frederick J. Parrella (eds.), *From Trent to Vatican II*, Oxford University Press, 2006, ss. 61-80.

⁵⁵ Bkz. Gary MacEoin, *The Inner Elite*, Kansas City, 1978, s. xxviii, xxix.

⁵⁶ Bkz. Massimo Faggioli, *Vatican II, Battle for the Meaning*, Paulist Press, New York, 2012, ss. 1-18.

almaya çalışırsak, farklı kesimlerin tepkilerini şu başlıklar altında ifade edebiliriz:

i) Katolikler

Katolik dünyası içerisinde *Nostra Aetate* ile ilgili tepkileri; onaylayanlar, reddedenler ve tartışanlar biçiminde özetleyebiliriz. Katolik Kilisesinin katı hiyerarşik yapısı ve konsil kararlarının bağlayıcılığı düşünüldüğünde bir konsil metnini eleştirmek bir katolik için kolay değildir. Dolayısıyla gerek II. Vatikan gerekse *Nostra Aetate* hakkında olumsuz konuşanlar azınlıktadır. Konsil esnasında metne karşı çıkan Doğulu piskoposlar da ilanı sonrasında herhangi aksi bir beyanat vermemişlerdir. Eleştiriler daha çok Avrupa merkezlidir. Dolayısıyla metnin Kilisede benimsendiği, hatta Katolik öğretisi ve eğitiminde önemli değişimlere neden olduğu söylenebilir.⁵⁷ Hatta bazı Katolik yazarlar *Nostra Aetate* ile kadim İsrail geleneği arasında bağlantı kurup metnin zaten Hıristiyanlığın geldiği kökenle gayet uyumlu olduğunu savunmuşlardır.⁵⁸ Bununla birlikte metne yüklenen anlam konusunda farklılıklar olduğu söylenebilir. Örneğin 2001-2010 yılları arasında “Papalık Hıristiyan Birliğini Geliştirme Konseyi” başkanlığı yapmış olan Kardinal Walter Casper *Nostra Aetate*’nin başlattığı diyalogun amaç değil bir araç olduğunu; amacın insani değerler için birlikte çalışmak olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Oysa Papa II. John Paul diyalogu Kilisenin misyon faaliyetinin ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirmiştir.⁶⁰

Bu genel kabulün yanı sıra, Katolik hiyerarşisinden aforozu göze alıp hala *Nostra Aetate*’ye ve II. Vatikan Konsiline tümüyle karşı çıkan isimler vardır. Bunlar arasında en bilineni, konsil esnasında da en sert muhalefeti gösterenlerden biri olan Fransız Başpiskopos Marcel

⁵⁷ Konsil sonrası Kilisedeki değişimler konusunda bkz. G. Alberigo, J. Jossua, J. A. Komonchak (eds.), *Reception of Vatican II*, trans. by Matthew O’Connell, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1987.

⁵⁸ Bkz. Donald J. Moore, S.J., “A Catholic Perspective on *Nostra Aetate*”, *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue*, Harold Kasimow - Byron L. Sherwin (eds.), Wipf & Stock Pub, 2009, ss. 12-23.

⁵⁹ Walter Casper, “*Nostra Aetate*: A Catholic Perspective”, *Nostra Aetate*, ss. 203-206.

⁶⁰ Robert Bonfil, “*Nostra Aetate*: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, *Nostra Aetate*, s. 106.

Lefebvre'dir. Lefebvre konsil kararlarını tanımadığını ilan eden ve özellikle litürjideki bazı değişiklikleri uygulamamakta hala ısrarcı davranan bir din adamıdır. Lefebvre ve arkadaşları konsili modernleşme çılgınlığı olarak değerlendirmektedir.⁶¹ Kardinaller arasında dahi konsili “Kilisenin yakın tarihindeki en büyük hata” olarak nitelendirenler olmuştur.⁶² Bununla birlikte bu tarz tepkilerin *Nostra Aetate*'ye özel değil genel olarak II. Vatikan Konsilinin tümüne yönelik olduğu söylenmelidir.⁶³

Nostra Aetate'nin lehinde ve aleyhinde bulunanlar dışında bir de metnin teknik anlamda teolojik sorunlar çıkardığını düşünenler vardır. Gerçekten de Hıristiyan olmayan dinlerle ilişki açısından *Nostra Aetate* bizzat diğer konsil metinleriyle (örneğin misyonerlikle ilgili belge olan *Ad Gentes* ile) çelişki arz etmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda dile getirilen en önemli sorun kurtuluş meselesiyle ilgilidir. Diğer dinlerde de kurtuluş imkanı varsa Katolik kimliğinin anlamı ne olacaktır? Birçok yazar bu ve benzeri soruların konsilde açık bırakıldığı fikrindedir.⁶⁵

Tartışmalar bağlamında dikkat çekilen bir başka husus da “Yahudileştirme” kavramı etrafındadır. *Nostra Aetate* dikkatleri Hıristiyanlığın Yahudi kökenine çekmiş ve bu konudaki araştırmaların artmasına da katkıda bulunmuştur. Fakat bu durum bazen “*Yeni Ahi*'in Yahudileştirilmesi” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶ Hatta Hıristiyanlığı Yahudilikten ayıran en önemli kişi olarak bildiğimiz Pavlus'un dahi

⁶¹ Bkz. Thomas Bokenkotter, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990, s. 368 vd.

⁶² Bkz. Patrick Granfield, *Papacy in Transition*, Doubleday & Company, New York, 1980, s. 178.

⁶³ Melloni konsille ilgili bazı Katoliklerin hala bir “korcu” içinde olduklarını savunur. Bkz. Alberto Melloni (ed.), *Chi ha paura del Vaticano II*, Carocci, Roma, 2009.

⁶⁴ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of *Nostra Aetate*”, s. 51.

⁶⁵ Bkz. Daniel A. Madigan SJ, “*Nostra Aetate* and the Questions it Chose to Leave Open”, *Gregorianum*, 87. 4 (2006), ss. 781–796. Bokenkotter muhafazakar ve radikal Katoliklerin bazı konsil metinlerinin diğer kiliseler ve hatta diğer dinlerde de kurtuluşu mümkün gördüğünü bunun Katolisizmin meşruiyet zeminini tehlikeye attığını savduklarını ifade eder. Bkz. Thomas Bokenkotter, *A Concise History of the Catholic Church*, s. 387.

⁶⁶ Bkz. John T. Pawlikowski, “The Re-Judaization of Christianity: Its Impact on the Church and Its Implications for the Jewish People”, *Immanuel*, 22/23, ss. 60-74; Serge Ruzer, “*Nostra Aetate* and the Historical Quest for the Jewish Origins of Christianity”, *Nostra Aetate*, s. 87, 91, 92.

aslında Yahudilikten ayrılmadığı şeklinde eğilimler ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Bu eğilim Kilisenin kendini “gerçek İsrail” olarak gördüğü geleneksel Katolik anlayışına tersdir. *Nostra Aetate*’de ima edilen fakat bir başka konsil belgesi olan *Lumen Gentium*’da açıkça ifade edilen İsrail’in hala “eski İsrail” olduğu fikri D’Costa gibi teologlara göre “doktrinde dramatik bir değişim”dir.⁶⁸ Bunun bir uzanımı olarak Kilisenin *magisterium* öğretisinin de radikal biçimde değiştiği yorumları söz konusudur.⁶⁹

ii) Diğer Hıristiyanlar

Nostra Aetate konusunda özellikle Doğu Avrupa Kiliselerinin (bunlar Katolik kiliselerdir) tutumunda bir enteresanlık vardır. Bu kiliselere ait beyanatlarda ve belgelerde 1990’lı yıllara kadar *Nostra Aetate*’den bahsedilmez.⁷⁰ Buna mukabil Protestan kiliselerin *Nostra Aetate*’ye tepkileri daha hızlı ve belirgin olmuştur denebilir. Protestan kiliselerin bu yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Zira bunların Yahudilerle iletişimleri daha öncesinde çoğunlukla misyonerlik bağlamında, yani Yahudileri Hıristiyanlaştırma amaçlıdır. 18. Yüzyıldan itibaren sadece yahudiler arasında İncili yaymak amaçlı misyoner örgütler kurulmuştur. 1920’lerde kurulan İngiliz misyoner kuruluşu IMCCAJ (International Missionary Council’s Committee on the Christian Approach to the Jews) bunlar arasında en önemlisidir.⁷¹ Fakat *Nostra Aetate*’nin ilanından sonra özellikle Protestan kiliselerle ilgili en geniş organizasyon olan Dünya Kiliseler Birliği (WCC)’nin konsildekine benzer girişimlerde bulunduğu

⁶⁷ Bkz. E. P. Sanders, *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Fortress Press, Philadelphia, 1977; John Connelly, *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

⁶⁸ Bkz. Gavin D’Costa, *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims*, Oxford University Press, 2014, ss. 144-153.

⁶⁹ Bkz. John T. Pawlikowski, “Christology and the Jewish-Christian Dialogue: A Personal Theological Journey”, *Irish Theological Quarterly*, 72 (2007), ss. 147–167; John T. Pawlikowski, “Vatican II’s *Nostra Aetate*. Its Impact on the Church’s Theological Self-Understanding”, *NTR*, volume 25 n. 2, March 2013, ss. 22-29.

⁷⁰ Hans Hermann Henrix, “Impact and Effects in Europe of *Nostra Aetate*”, *Nostra Aetate*, s. 110.

⁷¹ Bkz. Mauro Velati, “The Debate on *De Judaicis* and Ecumenical Dialogue”, s. 146, 147.

görülür. *Nostra Aetate*'nin ilanını 214 protestan kilisesi adına bir beyanlatı destekleyen WCC⁷² 1967'de *The Church and Jewish People* (Kilise ve Yahudi Halkı) adıyla *Nostra Aetate*'ye benzer bir beyanlatı yayınlamıştır.⁷³

Protestanlara kıyasla Ortodoks dünyasından -özellikle de Ortadoğuda yaşayan Hıristiyan din adamlarından- gelen ilk tepkiler olumsuzdur. Antakya Ortodoks Patriği VI. Theodosios *Nostra Aetate* metnini eleştiren bir konuşma yapmış ve bu konuşma basında da yer almıştır. Patrik sadece İsa'ya inanan Yahudilerin kurtuluşa ereceğini, bunların dışında kalanların Hıristiyanlarla ilgili günahları hala taşıdığını beyan etmiştir.⁷⁴

iii) Müslümanlar

Nostra Aetate ile ilgili tartışmaların yer aldığı literatürde daha çok Katolik-Yahudi ilişkilerine odaklanılmıştır. Metinde isimleri geçmesine rağmen Budist ve Hinduların bu literatürde pek yer almadığı görülür. Müslüman dünyada da bu belgenin ciddi bir yansımalarının bulunduğu söylenemez elbette. Fakat az da olsa hem Katolik hem de Müslüman yazarlardan belgeyle ilgili yazılar kaleme alanlar vardır. Qamar-ul Huda 2004'te kaleme aldığı makalesinde *Nostra Aetate*'nin bir diyalog ve iletişim yolu açtığını fakat sonraki bazı Kilise belgelerinin bu yolu zora soktuğunu iddia eder. Özellikle II. John Paul tarafınadn 2000 yılında yayınlanan *Dominus Iesus* adlı genelgeyi eleştirmektedir. Yazarın düşüncesi bu belgenin sadece Müslümanlarla değil diğer dinlerle ilgili de Kilisenin geleneksel kapalı teolojisine döndüğü yönündedir.⁷⁵

⁷² Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 713.

⁷³ İlgili metin için bkz.

https://www.bc.edu/content/dam/files/research_sites/cjl/texts/cjrelations/resources/documents/protestant/WCC1967.htm WCC'nin diğer dinlerle ilgili 1979'da başka bir metin daha yayınlamıştır ve bu metinde Müslümanlar da yer almaktadır. Bkz. <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligious-dialogue-and-cooperation/interreligious-trust-and-respect/issues-in-christian-muslim-relations-ecumenical-considerations> *Nostra Aetate* ile ilgili Protestan bakış açısıyla bir değerlendirme için ayrıca bkz. Petra Heldt, "Protestant Perspectives after 40 Years: A Critical Assessment of *Nostra Aetate*", *Nostra Aetate*, ss. 163-173.

⁷⁴ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, 713.

⁷⁵ Qamar-ul Huda, "The 40th Anniversary of Vatican II: Examining *Dominus Iesus*, and Contemporary Issues for Inter-religious Dialogue between Muslims and

Katolik dünyasından Patrick Ryan ise *Nostra Aetate*'nin sadece Yahudilere karşı olan Hıristiyan nefretinin sonu değil Müslümanlara yönelik nefretin de sonu olduğunu yazar. Bunun yanında *Nostra Aetate*'nin oluşumuyla ilgili ilginç bir iddiada bulunur. Buna göre Jules Isaac'ın metnin Yahudilerle ilgili kısmında nasıl bir etkisi varsa İslam araştırmacısı Louis Massignon'un da metnin İslamla ilgili kısmında önemli bir etkisi vardır.⁷⁶

iv) Yahudiler

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Nostra Aetate* çoğu yazar tarafından tamamen Yahudilerle ilgili bir metin olarak ele alınıp tartışılmaktadır. Bu bir açıdan doğaldır, zira Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki sorun -diğer din mensuplarıyla olan ilişkiden farklı olarak- doğrudan teolojik ve kutsal metinsel bir sorundur. Yahudilerin “Tanrı katili” olarak görülmesinden öte klasik Hıristiyan teolojisine göre “Tanrı halkı İsrail”in yerini artık Kilise almıştır.⁷⁷ Yani Yahudilik mülga bir din, Yahudiler de mülga bir millettir. *Yeni Ahit* ve *Eski Ahit* tabirleri dahi bu anlayışa dayanır. *Nostra Aetate*'nin bu anlayışı değiştirebildiğini söyleyemek zordur. Bu anlamda Kilisenin geleeksel anlayışını sürdürdüğünün en önemli kanıtını Papa XVI. Benedikt'in, 1999'da Kardinal Ratzinger iken yazdığı bir kitapta görebiliriz. *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World* (Bir Çok Din Tek Antlaşma: İsrail, Kilise ve Dünya) adlı kitabında Ratzinger *Nostra Aetate*'ye atıfta bulunarak, İsa zamanındaki Yahudilerin suçunun tüm Yahudilere teşmil edilemeyeceğini söylese de “Kilise İsa Mesih'in Tanrı'nın oğlu olduğuna ve Tanrı'nın O'nunla birlikte tüm milletlerin Tanrısı haline geldiğine, vahiy sürecini tamamlayarak Tanrı ışığını tüm milletlere ulaştırdığına

Catholics”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 15, no. 3 (July 2004), ss. 331–347.

⁷⁶ Bkz. Patrick J. Ryan, S.J. , “Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since *Nostra Aetate*”, *Origins*, 45 (January 7, 2016), ss. 531-539. İslama yönelik Katolik teolojik bakışı hakkında ayrıca bkz. Anthony O'Mahony, “Catholic Theological Perspectives on Islam at the Second Vatican Council”, *The Dominican Council*, Blackwell Publishing Ltd. 2007, ss. 385-398.

⁷⁷ Hıristiyan teolojisinde bu anlayış “theology of substitution”, “displacement theology” veya “supersessionist theology” olarak isimlendirilmektedir.

inanmaktadır” der.⁷⁸ Burada kullanılan ifade “yerine geçme” (replacement) değil “tamamlama” (fullfilment) ise de düşünce klasik teolojinin tekrarıdır.⁷⁹

Yahudi yazarların eleştirisi de çoğunlukla bu noktadadır. Yani antisemitizmin kökeni olarak gördükleri klasik teolojik bakışın değişmediği yönündedir.⁸⁰ Bu bakımdan Yahudi yazarların genel görüşünü “yetersiz fakat olumlu bir adım” olarak özetlemek mümkündür. Çoğu Yahudi yazar metnin konsil sürecinde gittikçe zayıfladığı kanaatindedir. Papa XXIII. John’un ölümü ve Arap tepkisinin bunda önemli olduğunu düşünmektedirler.⁸¹ Metnin zayıfladığının en önemli kanıtı olarak ise konsil sürecinde metne üç defa eklenen ama her defasında tekrar çıkarılan “deicide” kavramı gösterilmektedir.⁸²

Metinle ilgili Yahudi cephesindeki en önemli şüphe veya endişe ise metnin misyoner bir amaç taşıdığıdır. Özellikle 1991’de Papa II. John Paul tarafından yayınlanan misyonerlik genelgesi bu endişeleri artırmış ve Katolik-Yahudi ilişkilerinde “olumsuz bir gelişme” olarak nitelenmiştir.⁸³ Bununla birlikte metni olumlu gelişmelerin bir başlangıcı olarak görenler çoğunlukta. Papa II. John Paul 13 Nisan 1986’da Roma’daki büyük sinagogu ziyarete gittiğinde (bir papanın ilk sinagog ziyaretidir) Başhaham Elio Toaff bu ziyaretin II. Vatikan Konsili ve *Nostra Aetate* sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiş; ziyareti Katolik-Yahudi ilişkilerinde bir devrim

⁷⁸ Joseph Cardinal Ratzinger, *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World*, trans. by Graham Harrison, Ignatius Press, 1999, s. 18-19.

⁷⁹ İlgili tartışma için bkz. Didier Pollefeyt, “The Church and the Jews: Unsolvble Paradox or Unfinished Story?”, *Nostra Aetate*, s. 131-144.

⁸⁰ Robert Bonfil, “Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, *Nostra Aetate*, s. 102.

⁸¹ Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 210; Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 291.

⁸² Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 212, 213; The American Jewish Committee Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, s. 43.

⁸³ Bkz. Jerome A. Chanes, “Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades”, *Nostra Aetate*, s. 195; R.J. Zwi Werblowsky, “Nostra Aetate: A Jewish Perspective”, *Nostra Aetate*, ss. 199-201.

olarak nitelenmiştir.⁸⁴ Bazı dalgalanmalarla beraber, gerçekten de *Nostra Aetate*'nin 1994 yılında Vatikan ve İsrail devletlerinin birbirini tanımasıyla sonuçlanan bir sürecin başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür. Kilise 1974 ve 1985 yıllarında da Yahudilerle ilgili iki önemli belge daha yayınlamıştır. “Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu” tarafından hazırlanan bu belgeler komisyon başkanı (aynı zamanda Kardinal Bea'nın yakın arkadaşı) Kardinal Johannes Willebrands imzalıdır ve Kilisenin Yahudilere karşı yeni ve uzlaşmacı yaklaşımının devamı sayılabilir.⁸⁵

Sonuç

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili'nin kendisi kadar tartışma ve ilgi odağı olmuş bir metindir. Konsil belgeleri içerisindeki en kısa metin olmakla beraber hazırlık aşamasından konsilin son oturumundaki ilanına kadar zorlu bir süreçten geçmiştir. Önce sadece Yahudilere yönelik hazırlanmış bir taslak iken Yahudiler yanında Müslümanlar, Hindular ve Budistlerden de söz eden “Hıristiyanlık dışındaki dinler” biçiminde genel bir muhteva ile ilan edilmiştir.

⁸⁴ Robert Bonfil, “Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, s. 105.

⁸⁵ Bahsedilen belgelerin metinleri için bkz. “Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra Aetate*”, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html; “On the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Roman Catholic Church”, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html. *Nostra Aetate* bağlamında Katolik-Yahudi ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarla ilgili olarak bkz. Charles Angell, “Catholic-Jewish Relations since ‘Nostra Aetate’”, *America*, November 8, 1975, ss. 298-301; Henry Siegman, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, Vol. 15 n. 3, ss. 243-260; Nadia Pandolfo, *Truth and Conflict in the Catholic Church: Catholic Jewish Dialogue*, Loyola Marymount University and Loyola Law School, 2014; Philip A. Cunningham, “Official Ecclesial Documents to Implement Vatican II on Relations with Jews: Study Them, Become Immersed in Them, and Put Them into Practice”, *Studies in Christian-Jewish Relations*, Volume 4 (2009), ss. 1-36; Jerome A. Chanes, “Impact of *Nostra Aetate* on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades”, *Nostra Aetate*, ss. 189-197.

Teoloji ve litürji ile ilgili diğer metinlerde olduğu gibi, Kilise için Yahudiler ve diğer dinlerle ilgili geleneğe nazran farklı bir şey söylemek elbette kolay olmamıştır. *Nostra Aetate* Kilisenin Yahudilerle ilgili geleneksel öğretisini açıkça “bozan” bir metindir. Bu yüzden birçoklarınınca bir tür “ihamet” olarak görülmüştür. Fakat *Nostra Aetate* ile ilgili tek zorluk bu teolojik yön değildir. Ekstra bir zorluk daha söz konusudur ki o da siyasi ortamdır. Metin Arap-İsrail savaşlarının hemen arifesindeki bir dönemde tartışılmıştır ve “dışarı”daki havadan ister istemez etkilenmiştir. Bununla birlikte metni önemli ölçüde “siyasi” hale getiren şey sadece Arap-İsrail çatışması değildir. II. Dünya savaşı sonrası Kiliseye yöneltilen ithamlar ve artık bir İsrail Devletinin varlığı ve Kilisenin bu konuda kendisini bir şeyler yapmaya mecbur hissetmesidir. Bu açıdan *Nostra Aetate*'nin hedeflenen siyasi manevra açısından başarılı ve fakat teolojik değişim açısından yeterince etkili olamamış bir metin olduğu söylenebilir.

Nostra Aetate ile ilgili sonraki yıllarda yapılan tartışmaların temel sorunu ise metni Yahudi-Katolik ilişkilerine indirgemektir. Amacı bakımından metnin başlangıçta Yahudilerle ilişkilere odaklanmış olarak planlandığı doğrudur, fakat ortaya çıkan metin sadece Yahudilerle ilgili bir metin değildir. Dolayısıyla konuyla ilgili tartışmaların metni bırakıp tamamen nedene odaklanmak gibi yanlış, ya da eksik bir tarafa gittiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Alberigo, G., Jossua, J., Komonchak, J. A. (eds.), *Reception of Vatican II*, trans. by Matthew O'Connell, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1987.
- Alberigo, G., Komonchak, J.A. (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, 1996-2006.
- Alberigo, Giuseppe, *A Brief History of Vatican II*, Orbis Books, New York, 2006.
- Angell, Charles, "Catholic-Jewish Relations since 'Nostra Aetate'", *America*, November 8, 1975, ss. 298-301.
- Annarita Caponera, "Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Berkouwer, G.C., *The Second Vatican Council and the New Catholicism*, Eerdmans Publishing Co., US, tarihsiz.
- Bialer, Uri, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, Indiana University Pres, Bloomington, 2005.
- Bokenkotter, Thomas, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990.
- Bonfil, Robert, "Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Bulman, Raymond F., Parrella Frederick J. (eds.), *From Trent to Vatican II*, Oxford University Press, 2006.
- Chanes, Jerome A., "Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Chanes, Jerome A., "Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades", *Nostra Aetate*, ss. 189-197.

- Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998.
- Connelly, John, *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.
- Cunningham, Philip A., “Official Ecclesial Documents to Implement Vatican II on Relations with Jews: Study Them, Become Immersed in Them, and Put Them into Practice”, *Studies in Christian-Jewish Relations*, Volume 4 (2009), ss. 1-36.
- D’Costa, Gavin, *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims*, Oxford University Press, 2014.
- Fesquet, Henri, *The Drama of Vatican II*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967.
- Flannery, Austin (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.
- Granfield, Patrick, *Papacy in Transition*, Doubleday & Company, New York, 1980.
- Heldt, Petra, “Protestant Perspectives after 40 Years: A Critical Assessment of Nostra Aetate”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Henrix, Hans Hermann, “Impact and Effects in Europe of Nostra Aetate”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Huda, Qamar-ul, “The 40th Anniversary of Vatican II: Examining Dominus Iesus, and Contemporary Issues for Inter-religious Dialogue between Muslims and Catholics”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 15, no. 3 (July 2004), ss. 331–347.
- Kaiser, Robert Blair, *Pope, Council and World: The Story of Vatican II*, The Macmillan Company, New York, 1963.
- MacEoin, Gary, *The Inner Elite*, Kansas City, 1978.
- Madigan, Daniel A. SJ, “Nostra Aetate and the Questions it Chose to Leave Open”, *Gregorianum*, 87. 4 (2006), ss. 781–796.

- McBrien, Richard, "Pope John XXIII's Opening Address to the Second Vatican Council", *National Catholic Reporter*, Nov. 5, 2012.
- Melloni Alberto, "Nostra Aetate, 1965-2005", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Melloni, Alberto (ed.), *Chi ha paura del Vaticano II*, Carocci, Roma, 2009.
- Melloni, Alberto, *L'altra Roma: Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959-1965)*, Bologna, 2000.
- Moore Donald J., "A Catholic Perspective on *Nostra Aetate*", *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue*, Harold Kasimow-Byron L. Sherwin (eds.), Wipf & Stock Pub, 2009, ss. 12-23.
- O'Mahony, Anthony, "Catholic Theological Perspectives on Islam at the Second Vatican Council", *The Dominican Council*, Blackwell Publishing Ltd. 2007, ss. 385-398.
- O'Malley, John W., *What Happened at Vatican II*, Harvard University Press, 2008.
- Oesterreicher, John M., *The New Encounter: Between Christians and Jews*, New York, 1986.
- Pandolfo, Nadia, *Truth and Conflict in the Catholic Church: Catholic Jewish Dialogue*, Loyola Marymount University and Loyola Law School, 2014.
- Pawlikowski, John T., "Christology and the Jewish-Christian Dialogue: A Personal Theological Journey", *Irish Theological Quarterly*, 72 (2007), ss. 147-167.
- Pawlikowski, John T., "The Re-Judaization of Christianity: Its Impact on the Church and Its Implications for the Jewish People", *Immanuel*, 22/23, ss. 60-74.
- Pawlikowski, John T., "Vatican II's *Nostra Aetate*: Its Impact on the Church's Theological Self-Understanding", *NTR*, volume 25 n. 2, March 2013, ss. 22-29.
- Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.

- Pinay, Maurice, *The Plot Against the Church*, Timothy Peter Johnson, 2006.
- Pollefeyt, Didier, “The Church and the Jews: Unsolvable Paradox or Unfinished Story?”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Ratzinger, Joseph Cardinal, *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World*, trans. by Graham Harrison, Ignatius Press, 1999.
- Ruzer, Serge, “Nostra Aetate and the Historical Quest for the Jewish Origins of Christianity”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Ryan, Patrick J., , “Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since Nostra Aetate”, *Origins*, 45 (January 7, 2016), ss. 531-539.
- Rynne, Xavier, *Vatican Council II*, Orbis Books, New York, 1999.
- Sanders, E. P., *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Fortress Press, Philadelphia, 1977.
- Siegman, Henry, “A Decade of Catholic-Jewish Relations-A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, Vol.15n. 3, ss. 243-260.
- Stransky, Thomas, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider’s Story”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Sullivan, Maureen, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.
- The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report* (http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF s. 21)
- Velati, Mauro, “The Debate on *De Judaeis* and Ecumenical Dialogue”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Werblowsky, R.J. Zwi, “Nostra Aetate: A Jewish Perspective”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.